

विदर्भातील राष्ट्रीय व सहकार क्षेत्रातील कृषी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थेतील अधिकाऱ्यांच्या सेवेचा समीक्षात्मक अभ्यास

विशाल नारायणराव बावनकर, संशोधक, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
प्रा. डॉ. गजानन बी. पाटील, मार्गदर्शक, प्राचार्य, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

गोषवारा

शेतकऱ्यांना आधार देण्यात आणि ग्रामीण आर्थिक विकासाला चालना देण्यात कृषी वित्त संस्थांची महत्वाची भूमिका आहे. कृषी संकटांनी ग्रासलेल्या विदर्भात, शेतकऱ्यांना सुलभ आणि शाश्वत कर्ज मिळावे यासाठी राष्ट्रीय आणि सहकारी कृषी वित्त संस्थांमधील अधिकाऱ्यांची कार्यक्षमता आणि प्रतिसादशीलता जसे की नाबार्ड, प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCCBs) ही महत्वाची भूमिका बजावतात. विदर्भातील राष्ट्रीय आणि सहकारी कृषी वित्त संस्थांमधील अधिकाऱ्यांच्या वित्त पुरवठा सेवेच्या संदर्भातील महत्वाच्या घटकांचा अभ्यास या संशोधनकार्यात करण्यात आला आहे. वरील बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनकार्यात विदर्भातील राष्ट्रीय व सहकार क्षेत्रातील कृषी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थेतील अधिकाऱ्यांच्या सेवेचा समीक्षात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्रमाणिकृत संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनात तथ्य संकलन करण्याकरिता सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. संशोधनात तथ्यांचे योग्य संकलन व विश्लेषण यासाठी आवश्यक अटीची पूर्तता करून वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली. प्राप्त झालेल्या माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण SPSS १८.० या सॉफ्टवेअरच्या सहाय्याने करण्यात आले. संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील कृषी वित्त पुरवठा विभाग संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्व प्रभावी ठरते आहे व संस्थेतील संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करते. परंतु, कृषी वित्त पुरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त नाही.

सुचक शब्द: कृषी वित्त, विदर्भ, नाबार्ड, सहकारी बँका, ग्रामीण पतपुरवठा, अधिकाऱ्यांची कार्यक्षमता, शेतकऱ्यांचे कर्जबाजारीपणा

१. प्रस्तावना

राष्ट्राच्या समृद्धीत कृषी क्षेत्राचे योगदान महत्वाचे आहे. ते भारतीय समाजाच्या आर्थिक जीवनात महत्वाची भूमिका बजावते. भारताच्या राष्ट्रीय संपत्तीच्या एक तृतीयांश भागासाठी शेतीचे योगदान आहे आणि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सर्व निर्यातीपैकी ६०% क्षेत्र या क्षेत्राचे आहे. एकूण रोजगाराच्या ६७% रोजगार ते रोजगार देते. संपूर्ण देशाच्या आर्थिक विकासासाठी हे एक महत्वाचे क्षेत्र आहे, तसेच हे क्षेत्र उत्पादन आणि इतर सेवा क्षेत्रांना अनेक सेवा प्रदान करते. कृषी उद्योगाच्या आर्थिक गरजांमुळे, तुलनेने कमी शेतकऱ्यांकडे शेतीत गुंतण्यासाठी स्वतःचे रोख रक्कम असते. परिणामी, ज्यांना त्याची आवश्यकता आहे अशा सर्व शेतकऱ्यांना कर्ज देण्याची गरज आहे. विविध संबंधित आव्हानांमुळे भारतातील कृषी क्षेत्र असुरक्षिततेने ग्रस्त आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि शेतीवरील अतिरेकी अवलंबित्व, किरकोळ आणि तुटपुंज्या शेतजमिनीचा प्रसार, कमी उत्पादनामुळे कमी सौदेबाजीची क्षमता, विविध कृषी

पीक रोग, बदलत्या हवामान परिस्थिती, अपुरी सिंचन व्यवस्था आणि विजेची उपलब्धता ही घटक शेती उत्पादनावर परिणाम करत आहेत.

शेतीचे व्यापारीकरण आणि कर्जाची वाढती गरज यामुळे शेतकऱ्यांच्या वाढत्या भांडवली गरजा पूर्ण करण्यात आणि विविध निविष्टांचा वेळेवर पुरवठा सुनिश्चित करण्यात आणि इतर सेवा सुविधा प्रदान करण्यात महत्वाची भूमिका बजावण्याची जबाबदारी विविध कृषी वित्तीय संस्थांवर आली आहे. गेल्या काही वर्षांत शेतीच्या विविधतेमुळे ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा जलद विकास आणि शेतकरी समुदायाला कर्जाचा मोठा प्रवाह करण्याची गरज आणखी वाढली आहे. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांच्या काळात भारतात कार्यरत असलेल्या ग्रामीण कर्जाची वाढती आवश्यकता आणि ग्रामीण वित्तीय संस्था (आरएफआय) ची शाश्वतता लक्षात घेता, १९९० चे संपूर्ण दशक या सुधारणांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम आणि कृषी क्षेत्रावरील त्यांचे परिणाम यावर चर्चांनी भरलेले होते. वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांच्या काळात, प्रभावी ग्रामीण कर्ज वितरण प्रणाली सुनिश्चित करण्यासाठी आरएफआयची शाश्वतता, व्यवहार्यता आणि कार्यक्षम कार्यक्षमता हे प्रमुख मुद्दे लक्षात घेतले पाहिजेत. तथापि, ग्रामीण कर्ज वितरण प्रणालीच्या कार्यक्षमतेला भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या म्हणजे आरएफआयची वाढती थकबाकी आणि नॉन परफॉर्मिंग ॲसेट्स (एनपीए) ग्रामीण कर्ज वितरण संरचनेच्या वेगवेगळ्या घटकांची थकीत कर्जाची समस्या ही एक सर्वव्यापी घटना असल्याचे नोंदवले गेले आहे जी या वेगवेगळ्या एजन्सींमध्ये पसरते भारतातील विविध राज्यांपैकी, महाराष्ट्रातील आरएफआय गेल्या एका दशकात थकीत कर्जाची आणि थकीत कर्जाची सर्वाधिक रक्कम दर्शवितात.

भारतात, शेतीची उत्पादकता टिकवून ठेवण्यासाठी कृषी कर्ज देणे महत्वाचे ठरले आहे. तथापि, कृषी वित्तपुरवठ्याची व्याप्ती आणि आकारमान कालांतराने वाढले आहे, अनेक त्रुटी समोर आल्या आहेत, ज्यामुळे या संस्थांच्या वाढीला आणि कार्यक्षमतेला धोका निर्माण झाला आहे. वित्तीय संस्था महसूल निर्माण करण्यात आणि त्यांना उत्पादक गुंतवणुकीत पुनर्निर्देशित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. परिणामी, शेतीसह कोणत्याही उद्योगाच्या वाढीमध्ये वित्तीय संस्थांचे महत्त्व असते. उलट, शेती उद्योगाचा विकास बँकिंग उद्योगावर अधिक अवलंबून असतो कारण पशुपालक लहान आणि परिधीय असतात जे त्यांच्या कमी उत्पन्न पातळीमुळे बचत आणि गुंतवणूक करण्यास नाखूष असतात. शेतीमधील कर्जाचा प्रभाव केवळ अन्न- उत्पादन क्रियाकलापांना बळकटी देण्याचे साधन म्हणून नाही; तर, ते उत्पादकांचे संपूर्ण उत्पन्न आणि सामाजिक कल्याण वाढवण्यावर केंद्रित असले पाहिजे, कारण शेती हा राष्ट्रीय अधिकाराचा मूलभूत आधार आहे. अलिकडच्या वर्षांत, कर्ज स्रोतांचे स्वरूप बदलले आहे, व्यावसायिक बँका शेतीला संस्थात्मक कर्ज देणाऱ्या प्राथमिक प्रदात्या म्हणून उदयास येत आहेत. वरील बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनकार्यात विदर्भातील राष्ट्रीय व सहकार क्षेत्रातील कृषी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थेतील अधिकाऱ्यांच्या सेवेचा समीक्षात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनाची उद्देशपुर्ती होण्यासाठी प्रमाणिकृत संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनाची उद्दिष्टे अभ्यासुन त्यानुसार संशोधन करण्याकरिता सर्वेक्षण व विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनकार्यात महाराष्ट्रातील विदर्भाची अध्ययनक्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली. प्रस्तुत अध्ययनात विदर्भातील बुलडाणा, वाशीम, अकोला, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यांचा अध्ययन विश्व म्हणून विचार करण्यात आला. संशोधनामध्ये विदर्भातील सर्व कृषि वित्त पुरवठा संस्थेत

कार्यरत अधिकाऱ्यांचा जनसंख्या म्हणून विचार करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनकार्यात संभाव्यता पद्धतीतील साधा यादृच्छिक नमुना निवडण्यात आला आहे. विदर्भातील ११ जिल्ह्यांमधून कृषि वित्त पुरवठा संस्थेत कार्यरत एकूण ३३ अधिकाऱ्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

संशोधनात तथ्यांचे योग्य संकलन व विश्लेषण यासाठी आवश्यक अटीची पूर्तता करून वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली. अध्ययनात माहिती संकलित करण्याकरिता प्रमाणीकृत प्रश्नावली व सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. अध्ययनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरून प्रश्नावली तयार करण्यात आली. तथ्य संकलनासाठी विदर्भाच्या सर्व जिल्ह्यांतील कृषि वित्त पुरवठा संस्थेत कार्यरत अधिकाऱ्यांकडून सर्वेक्षण माध्यमाने माहिती प्राप्त केल्या गेली. प्राप्त झालेल्या माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले ज्यात माहितीवरून वारंवारीता व बहुलक काढण्यात आले. त्याचप्रमाणे माहितीच्या विश्लेषणाकरीता काई वर्ग मूल्य चाचणीचा वापर करण्यात आला व संभाव्यता पातळी ०.०५ निर्धारित करण्यात आली.

३. सांख्यिकीय विश्लेषण व विवेचन

३.१ उत्तरदात्यांचे पदानुसार वर्गीकरण

सारणी क्र. १: उत्तरदात्यांचे पदानुसार वर्गीकरण दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
वरिष्ठ व्यवस्थापन	४	१२.१
मध्यम व्यवस्थापन	२३	६९.७
कनिष्ठ कर्मचारी	६	१८.२
इतर (कृपया नमूद करा)	०	०.०
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य : ३७.४२४; स्वातंत्र्यांश: ३; तालिका मूल्य : ७.८२; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. १ मध्ये कृषि वित्त पुरवठा विभागात कार्यरत उत्तरदात्यांचे पदानुसार वर्गीकरण करण्यात आले आहे. अध्ययन क्षेत्रातील १२.१ टक्के वरिष्ठ व्यवस्थापन पदावर असून ६९.७ टक्के उत्तरदाते मध्यम व्यवस्थापन पदावर असल्याचे आढळले. तसेच १८.२ टक्के उत्तरदाते कनिष्ठ कर्मचारी पदावर नियुक्त असल्याचे आढळले.

३.२ कृषि वित्तपुरवठ्यातील अनुभव वर्षे

सारणी क्र. २: उत्तरदात्यांचा कृषि वित्त पुरवठ्यातील अनुभव याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
५ वर्षांपेक्षा कमी	०	०.०
५ ते १० वर्षे	४	१२.१
१० ते १५ वर्षे	७	२१.२
१५ वर्षांपेक्षा जास्त	२२	६६.७
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य : ३३.५४५; स्वातंत्र्यांश: ३; तालिका मूल्य: ७.८२; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. २ मध्ये कृषि वित्त पुरवठा विभागात कार्यरत उत्तरदात्यांचा अनुभव याबाबत माहिती

प्रस्तुत करण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील १२.१ टक्के उत्तरदात्यांना क्षेत्रात ५ ते १० वर्षांचा अनुभव असून २१.२ टक्के उत्तरदात्यांना १० ते १५ वर्षांचा अनुभव असल्याचे आढळले. तसेच ६६.७ टक्के उत्तरदात्यांना १५ वर्षांपेक्षा जास्त अनुभव असल्याचे आढळले.

३.३ संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्वाचा प्रभावीपणा

सारणी क्र. ३ : संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्वाचा प्रभावीपणा याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
खूप प्रभावी	३	९.१
प्रभावी	१९	५७.६
तटस्थ	७	२१.२
अप्रभावी	२	६.१
खूप अप्रभावी	२	६.१
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य: ३१.६९७; स्वातंत्र्यांश: ४; तालिका मूल्य: ९.४९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ३ मध्ये संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्वाचा प्रभावीपणा याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील ९.१ टक्के व ५७.६ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्व खूप प्रभावी व प्रभावी ठरत असून २१.२ टक्के उत्तरदात्यांनी याबाबत तटस्थ मत दर्शविला. तसेच प्रत्येकी ६.१ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्व प्रभावी नसल्याचे आढळले.

३.४ संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करते

सारणी क्र. ४: संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करत असण्याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
होय	२८	८४.८
नाही	२	६.१
माहिती नाही	३	९.१
एकूण	३३	१००.०

काई-वर्गमूल्य : ३९.४५५; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य : ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ४ मध्ये संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करत असण्याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील ८४.८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करत असून ९.१ टक्के उत्तरदात्यांना याबाबत अनिश्चितता दर्शविली. तसेच ६.१ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करत नसल्याचे आढळले.

३.५ कृषी वित्त पूरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त आहेत

सारणी क्र. ५: कृषी वित्त पूरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त असण्याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
होय	५	१५.२
नाही	२४	७२.७
सांगु शकत नाही	४	१२.१
एकूण	३३	१००.०

काई-वर्गमूल्य: २३.०९१; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य : ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ५ मध्ये कृषी वित्त पूरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त असण्याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील १५.२ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कृषी वित्त पूरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त असून १२.१ टक्के उत्तरदात्यांनी याबाबत सांगु शकत नाही ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच ७२.७ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे कृषी वित्त पूरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त नसल्याचे आढळले.

३.६ संस्थेत कृषी वित्त पूरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी मजबूत प्रणाली

सारणी क्र. ६: संस्थेत कृषी वित्त पूरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली असण्याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
होय	१०	३०
नाही	१७	५१.५
सांगु शकत नाही	६	१८.२
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य: ५.६३६; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ६ मध्ये संस्थेत कृषी वित्त पूरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली असण्याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील ३०.३ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते संस्थेत कृषी वित्त पूरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली असून १८.२ टक्के उत्तरदात्यांनी याबाबत सांगु शकत नाही ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच ५१.५ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे संस्थेत कृषी वित्त पूरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली नसल्याचे आढळले.

३.७ विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पूरवठा कार्याकरीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली असणे

सारणी क्र. ७: विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पूरवठा कार्याकरीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली असण्याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
होय	१३	३९.४
नाही	२०	६०.६
एकूण	३३	१००.०

काई-वर्गमूल्य: १.४८५; स्वातंत्र्यांश: १; तालिका मूल्य: ३.८४; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ७ मध्ये विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पूरवठा कार्याकरीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली असण्याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील ३९.४ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पूरवठा कार्याकरीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली असल्याचे आढळले. तसेच ६०.६ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पूरवठा कार्याकरीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली नसल्याचे निदर्शनास आले.

३.८ संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करते

सारणी क्र. ८: संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करत असण्याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
होय	८	२४.२
नाही	१६	४८.५
सांगु इच्छित नाही	९	२७.३
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य: ३.४५५; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ८ मध्ये संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करत असण्याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील २४.२ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करत असून २७.३ टक्के उत्तरदात्यांनी याबाबत सांगु इच्छित नाही ही प्रतिक्रिया दिली. तसेच ४८.५ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करत नसल्याचे आढळले.

३.९ विदर्भात कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी संस्थेने आखलेल्या धोरणांचा प्रभावीपणा

सारणी क्र. ९: विदर्भात कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी संस्थेने आखलेल्या धोरणांचा प्रभावीपणा याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी

	संख्या	टक्केवारी
खूप प्रभावी	५	१५.२
प्रभावी	८	२४.२

मध्यम प्रभावी	१७	५१.५
किंचित प्रभावी	३	९.१
प्रभावी नाही	०	०.०
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य : २५.६३६; स्वातंत्र्यांश:४; तालिका मूल्य: ९.४९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ९ मध्ये विदर्भात कृषी विकासाचा चालना देण्यासाठी संस्थेने आखलेल्या धोरणांचा प्रभावीपणा याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील १५.२ टक्के व २४.२ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते विदर्भात कृषी विकासाचा चालना देण्यासाठी संस्थेने आखलेले धोरण खूप प्रभावी व प्रभावी असल्याचे आढळले. तसेच ५१.५ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे हे धोरण मध्यम प्रभावी असून ९.१ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे हे धोरण किंचित प्रभावी असल्याचे आढळले.

३.१० विदर्भात कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी संस्था राज्य सरकारी संस्थांशी सहकार्य करते

सारणी क्र. १०: विदर्भात कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी संस्था राज्य सरकारी संस्थांशी सहकार्य करते याबाबत माहिती दर्शविणारी सारणी होय.

	संख्या	टक्केवारी
होय	३३	१००.०
नाही	०	०.०
एकूण	३३	१००.०

काई - वर्गमूल्य: ३३; स्वातंत्र्यांश:१; तालिका मूल्य:३.८४; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. १० मध्ये विदर्भात कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी संस्था राज्य सरकारी संस्थांशी सहकार्य करते याबाबत उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील १००.० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते विदर्भात कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी संस्था राज्य सरकारी संस्थांशी सहकार्य करते.

३.११ विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कृषी धोरणांचा आढावा घेणे व धोरणात्मक बदल करण्याची वारंवारिता

सारणी क्र. ११: विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कृषी धोरणांचा आढावा घेणे व धोरणात्मक बदल करण्याची वारंवारिता याबाबत माहिती

	संख्या	टक्केवारी
दरवर्षी	१६	४८.५
२-३ वर्षात	११	३३.३
४-५ वर्षांनी	६	१८.२
५ वर्षांपेक्षा जास्त	०	०.०
कधीही नाही	०	०.०
एकूण	३३	१००.०

काई-वर्गमूल्य: २९.५७६; स्वातंत्र्यांश: ४; तालिका मूल्य: ९.४९; मूल्य: ८०.०५

वरील सारणी क्र. ११ मध्ये विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कृषी धोरणांचा आढावा घेणे व धोरणात्मक बदल करण्याची वारंवारिता याबाबत माहिती दर्शविण्यात आली आहे. अध्ययन क्षेत्रातील ४८.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी दरवर्षी कृषी धोरणांचा आढावा घेऊन धोरणात्मक बदल करण्यात येत असल्याचे आढळले. तसेच ३३.३ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे २-३ वर्षां तर १८.२ टक्के उत्तरदात्यांप्रमाणे ४-५ वर्षांनी विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कृषी धोरणांचा आढावा घेऊन धोरणात्मक बदल करण्यात येत असल्याचे आढळले.

४. निष्कर्ष

४.१ उत्तरदात्यांचे पदानुसार वर्गीकरण

संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश उत्तरदाते कृषि वित्त पुरवठा विभागात मध्यम व्यवस्थापन पदावर आहेत.

४.२ कृषी वित्तपुरवठ्यातील अनुभव वर्षे

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील कृषि वि पुरवठा विभागात कार्यरत बहुतांश उत्तरदात्यांना १५ वर्षांपेक्षा जास्त अनुभव आहे.

४.३ संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्वाचा प्रभावीपणा

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील कृषि वित्त पुरवठा विभाग संस्थेचा दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यात नेतृत्व प्रभावी ठरते.

४.४ संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करते

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील संचालक मंडळ कृषी वित्त पुरवठ्याबाबत स्पष्ट आणि धोरणात्मक दिशा प्रदान करते.

४.५ कृषी वित्त पुरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त आहेत

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील कृषी वित्त पुरवठ्या संदर्भातील विभागीय उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संसाधने (मानवी, आर्थिक, तांत्रिक) पर्याप्त नाही.

४.६ संस्थेत कृषी वित्त पुरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी मजबूत प्रणाली

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील संस्थेत कृषी वित्त पुरवठा संदर्भातील कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली नाही.

४.७ विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पुरवठा कार्यकारीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली असणे

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विविध विभागांमध्ये कृषी वित्त पुरवठा कार्यकारीता सहकार्य सुलभ करण्यासाठी काही प्रमाणिकृत किंवा प्रणाली नाही.

४.८ संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करते

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील संस्था पुरेशी प्रशिक्षणाची संधी प्रदान करत नाही.

४.९ विदर्भात कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी संस्थेने आखलेल्या धोरणांचा प्रभावीपणा

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विदर्भात कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी संस्थेने आखलेले धोरण मध्यम प्रभावी आहेत.

४.१० विदर्भात कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी संस्था राज्य सरकारी संस्थांशी सहकार्य करते

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विदर्भात कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी संस्था राज्य सरकारी संस्थांशी सहकार्य करते.

४.११ विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कृषी धोरणांचा आढावा घेणे व धोरणात्मक बदल करण्याची वारंवारिता

- संशोधनात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की विदर्भातील कृषी संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी दरवर्षी कृषी धोरणांचा आढावा घेऊन धोरणात्मक बदल करण्यात येते.

५. आधारग्रंथ सुची

- बोधनकर सु, अलोनी वि., (२००३), सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, पान क्र. ८९
- घाटोळे. रा.ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व व पद्धती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००९-१०. पृ. क्र. १ ते २३.
- सागर, के. दृ. महाराष्ट्रातील जिल्हे, सतरावी आवृत्ती, २०१६, पान क्र. २१४-२२०
- Abhishek T., Srivastava S and Sailaja P. (2021). Loan as a backbone for Agriculture: Evidence from Banks, Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 12)11(, pp. 106-114.
- Bharti N. (2018). Evolution of agriculture finance in India: a historical perspective, Agricultural Finance Review, 78)3(, pp.376-392.
- Das A. and Patnaik N. M. (2020). Innovations in agricultural credit disbursement and payment systems for financial Inclusion in Rural India, International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences, 9)2(, pp.11-18.
- Kandari M. (2022). A Study on Tribal Development Initiatives for Sustainable Livelihood Evidence from Nabard, Journal of Arts, Humanities and Social Sciences Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal, 5)9(, pp. 12-17.
- Khan W., Fatima S. and Jamshed M. (2017). Agricultural credit-led agricultural growth: a VECM approach, Asian Journal of Agricultural Extension, Economics & Sociology, 19)1(, pp.1-16.
- Kulshreshtha R. K and Sharma A. (2021). Nabard Contribution in Agriculture and Rural Development with Special Reference to Watershed Project under Ridf Scheme in India, Plant Archives, 21)2(, pp. 340-344.
- Thirunavukkarasu R and Thirunavukkarasu S. (2023). National Bank for Agriculture and Rural Development and the Growth of Self-Help Groups in India, Journal of Development Economics and Management Research Studies, 10)15 (, pp. 50-62